

*Ігор Тесленко*

## **Чужоземці у світі князя Василя-Костянтина Острозького**

Ревний захисник Православної Церкви і непримиренний борець з унією, засновник Острозької академії і друкарні, фундатор десятків православних храмів і монастирів, князь-аскет, що раз на рік вирушав до Дубенської обителі, аби, скинувши світське вбрання, зодягнути монаше й увесь Великий піст провести в молитвах як звичайний чернець, — ось далеко неповний перелік тих маркерів, якими в літературі часто окреслюють постать київського воєводи Василя-Костянтина Острозького (1526–1608). Цей канонічний образ вірянину-володаря Русі почав формуватися ще за життя князя, одразу по його смерті зазнав удосконалення від церковних інтелектуалів, пізніше був забутий і не випадково реанімований та наповнений новими деталями вже у ХІХ столітті, невдовзі після включення Правобережжя Дніпра до складу імперії Романових. Надалі ім'я й заслуги Острозького намагалися «націоналізувати» кілька різних історіографій, проте сам образ героя, незалежно від перспективи історіописання, тривалий час радикальним чином не модифікувався. Науково-популярні розвідки, художні твори, туристичні путівники та інтернет-сторінки, присвячені Острозькому, засвідчують живучість старих кліше, які колись можуть набути ще більшої стрункості, бо ж 2008 року благовірного князя Василя канонізувала Українська Православна Церква Київського патріархату.

На противагу цій презентації Острозького як вірного хранителя православної традиції, в науковій літературі ХХ століття почали показувати князя Василя-Костянтина по-новому — як людину широких поглядів, відкриту до діалогу та співпраці з представниками ін-

ших культур<sup>1</sup>. В активному, насиченому подіями житті князя стало місця для дружніх і родинних стосунків з іновірцями та «відступниками». І зв'язки ці були настільки міцними, що дехто називав Острозького таємним прихильником протестантизму чи навіть Унійної Церкви. Акцентували увагу на тому, що сам «Столп Православія» одружений був з католичкою, а двох дочок, охрещених, як припускають, за католицьким обрядом, видав заміж за кальвініста й анти-тринітарія. Полемічні трактати на його замовлення писали не лише православні книжники, а й прибічники вчення Фауста Социна, з якими київський воєвода підтримував добрі стосунки. Ба більше, деякі з них, як слуги Острозького, жили під дахом його дому.

Про те, що то був за дім, тобто двір впливового князя, поки відомо небагато. Клієнтарне коло Василя-Костянтина лише нещодавно стало об'єктом спеціальних досліджень<sup>2</sup>. Його реконструкція дозволить чіткіше окреслити ті чинники, що впливали на формування світоглядних позицій найвпливовішого руського аристократа XVI століття, і водночас, з іншої перспективи подивитися на діяльність так званого острозького культурно-освітнього осередку. Стосунки князя із представниками цього осередку традиційно розглядають як такі, що їх розвивали й підтримували рівні між собою контрагенти, хоч насправді їх зумовлювала звична для того часу площина клієнтарно-патрональних взаємин. Адже ким був «чеський брат» Мартин Броневський, знаніший за псевдонімом Христофор Філалет, або анти-тринітарій Іван Мотовило, чиї твори гостро критикував ще один і, здається, ортодоксальніший за князя Василя-Костянтина «ревнитель Православія» Андрій Курбський? Ким були Дем'ян Наливайко, Герасим Смотрицький, Шимон Пекалід, Іван Федоров та інші «острозькі просвітники»? Передусім, всі вони належали до слуг Острозьких.

У цій статті увагу буде сконцентровано лише на деяких представниках клієнтарного кола київського воєводи, а саме на чужо-

---

<sup>1</sup> Детальніше про релігійну відкритість людини зламу XVI–XVII століть див.: Яковенко Н. *Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини* // Яковенко Н. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К.*, 2002. С. 13–79.

<sup>2</sup> Тесленко І. *Клієнтела кн. Василя-Костянтина Острозького* // *Острозька академія XVI–XVII ст.* 2-е вид., виправлене і доповнене. Острог, 2011. С. 144–152; Ульяновський В. *Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків.* К., 2012. С. 1196–1210.

земцях, до яких я зараховуватиму осіб, що служили Острозькому або тривалий час перебували на його утриманні й походили з-поза меж Великого князівства Литовського чи Польської Корони. Поляків, литовців, а надто білорусів до цієї категорії не залучено — всі вони, попри наявні й усвідомлювані етнічні відмінності, становили разом з українською шляхтою єдиний політичний народ під владою спільного короля й великого князя.

Перші іноземці у світі Василя-Костянтина Острозького з'явилися задовго до Люблінської унії. Вітчизняна історіографія досі розглядає цю подію як символічний рубіж, після якого українські землі стали об'єктом «іноземної експансії». Однак двір Острозьких перетворився на привабливе місце служби набагато раніше, ще впродовж 1550-х років. Саме в цей час князь породичався з сім'єю впливового малопольського магната Яна Тарновського, обійняв закордонний маєток у межах Священної Римської імперії і став київським воєводою.

Підрахунок числа іноземців у світі Василя-Костянтина — справа непроста. Через поганий стан збереження родового архіву Острозьких нині ми не маємо жодного більш-менш повного переліку князівських слуг, хоч за життя патрона їх вели справно. Імена людей, про яких ітиметься далі, вдалося встановити за згадками в листах, судових матеріалах, описово-статистичних документах та інших джерелах. Загалом, за період від 1558 року й до смерті князя 1608-го серед його слуг виявлено близько півсотні чужоземців — приблизно десять осіб на декаду<sup>3</sup>. Це число може видатися мізерним, коли пригадаємо, що одномоментно в орбіті впливу аристократа оберталися тисячі відданих йому людей, починаючи від гайдуків, путних та листовних бояр і завершуючи управителями маєтків, секретарями та писарями. З другого боку, чужоземці, особливо з країн Центральної та Західної Європи або з Балканського півострова, потрапляли до найближчого оточення Острозького — його двору. Завдя-

---

<sup>3</sup> У майбутньому, коли ми більше знатимемо про контакти князя з віденським двором і володіння поза межами Речі Посполитої, це число, вочевидь, суттєво зросте. З другого боку, можливе й вилучення зі списку окремих осіб. Наприклад, німці могли потрапити до клієнтели Острозького не лише з теренів Священної Римської імперії, а й із великих міст Речі Посполитої, де існували чималі «тевтонські» земляцтва. А відтак, зараховувати їх до іноземців можна хіба що з великою долею умовності — як людей, яких у шляхетському середовищі Волині вважали чужинцями.

ки дослідженням Уршулі Августиняк, Юзефа Длугоша і Владислава Чаплінського відомо, що чисельність двору річпосполитського магната калібру Острозьких не була сталою. Не беручи до уваги надвірної міліції, його складали в середньому від 50 до 70 осіб<sup>4</sup>, тож на їхньому тлі навіть 5–10 чужоземців становили доволі помітну групу.

Таблиця 1

**Число чужоземців  
на службі князя Василя-Костянтина Острозького**

| 1550-ті | 1560-ті | 1570-ті | 1580-ті | 1590-ті | 1600-ті |
|---------|---------|---------|---------|---------|---------|
| 1       | 4       | 10      | 10      | 11      | 12      |

Серед кількох десятків чужоземців зустрічаємо московитів, греків, німців, п'ятигорців (черкесів), волохів, французів, сербів, італійців та інших, хоча цей етнічний поділ є досить умовним. Він значною мірою спирається на означення, які зафіксовані в тогочасних джерелах і які не відображають реального етнічного поділу в сучасному розумінні, адже «німцем» у документі могли назвати німецькомовного чеха із Сілезії, а «московитом» — людину з вочевидь татарським корінням.

Чужоземці потрапляли на двір Острозьких різними способами. Так, «шляхетний млоденець» Міхаель Дорфінгер опинився у світі київського воєводи на початку 1560-х за рекомендацією бжегського князя Георга II<sup>5</sup>. Схоже, до переїзду на Волинь він не мав досвіду служби магнатам з Корони та Великого князівства Литовського. Натомість італієць Ніколо Строцці спочатку служив королеві Боні Сфорца, пізніше її синові Сигізмунду II Августу і лише в середині 1550-х пристав до почту князя Василя-Костянтина<sup>6</sup>. Подібною була історія німця Ганса-Ульдеріка Франкенштайна<sup>7</sup>.

<sup>4</sup> Czapliński W., Długosz J. *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII w.* Warszawa, 1976. S. 56; Augustyniak U. *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu.* Warszawa, 2001. S. 135–138.

<sup>5</sup> Mosbach A. *Wiadomości do dziejów polskich z archiwum prowincyi szląskiej.* Ostrow, 1860. S. 69–70. Про Міхаеля Дорфінгера і його рід див.: Pilnacek J. *Rody starého Slezska.* Brno, 1990. S. 550.

<sup>6</sup> Тесленко І. «Ганібель з дому Строцего»: італієць на службі князя Острозького // *Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко.* К., 2012. С. 231–247.

<sup>7</sup> Kozakiewicz S. *Frankstijn Jan* // *Polski słownik biograficzny.* Kraków, 1948–1958. T. 7. S. 97; Тесленко І. *Сліди Франкенштайна на Волині* // *Записки Наукового то-*

Слуг низького походження, обізнаних із мистецтвом лікування чи архітектурою, вербували до двору Острозького у великих містах, таких як Львів і Краків. У послугах православного духовенства з Греції та Сербії Василь-Костянтин був зацікавлений з 1570-х років. Спочатку ці люди прибували на Волинь як посланці східних патріархів або в їхній світ. Вони допомагали готувати до друку Біблію та інші церковні тексти, а дехто (як-от Євстахій Натаніель) долучився до виховання молодшого сина Острозького княжича Олександра<sup>8</sup>. Максимальна концентрація балканців в оточенні київського воеводи припадає на переддень Берестейського собору, проте і після нього потреба в освіченому грецькому духовенстві не зникла. Коли більша частина ієрархів визнала унію, це змусило Острозького запросити до своїх володінь одразу двох митрополитів – белградського Луку Сербина та пелагонського Єремію. Перший кілька літ був настоятелем Степанського чоловічого монастиря Архистратига Михаїла, а після того, як 1602 року князь вирішив передати його митрополитові Єремії, перемістився до іншої «доменіальної» обителі з центром у Дорогобужі. Саме тоді, на зламі XVI і XVII століть, Дерманський монастир під Острогом по черзі очолювали двоє греків і двоє сербів<sup>9</sup>.

Як бачимо, утримання балканських православних ієрархів Острозький забезпечував із монастирських надходжень, натомість підопічним-мирянам він роздавав землі на умовах служби. Розміри вислуги могли варіюватися від одного двора до кількох поселень або й цілої волості. Шляхетний слуга Джеймс («Дчамс») Свентицький, чие ім'я опосередковано вказує на британське походження, тримав «з ласки» свого покровителя лишень дім у містечку Колки<sup>10</sup>. Ганс-

---

вариства ім. Шевченка. Львів, 2010. Т. 260: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Кн. 2. С. 274–296.

<sup>8</sup> Мицько І. З. *Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636)*. К., 1990. С. 104.

<sup>9</sup> Горін С. *Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі*. Київ, 2012. С. 93, 120, 346; Центральний державний історичний архів України в м. Києві [далі – ЦДІАК України]. Ф. 2072, оп. 1, спр. 15. Арк. 8–8 зв.

<sup>10</sup> Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 41. Арк. 53: свідчення возного про огляд у домі Дчамса Свентицького в Колках тіла вбитого слуги панів Сенют-Ляховецьких Федора Турчина (квітень 1603 року).

Ульдерік Франкенштайн посідав одразу два села, одне під Острогом, а інше — біля Дубна. Аналогічним чином було винагороджено Раймона Каркасона, Ніколо Строцці, панів Черкасів-П'ятигорців, Курція, Бирла Волошина і його нащадків, Бальцера Вільгу, Тимофія Тетеріна, Василя Болотова та інших<sup>11</sup>.

На жаль, про фахові обов'язки більшості людей з оточення Острозького можна тільки здогадуватися. Джерела всіх цих осіб знають як слуг або дворян його князівської милості, і лише зрідка довідуємося, що хтось із них був лікарем (Раймон Каркасон, Курцій), архітектором (Ганс-Ульдерік Франкенштайн), шафарем (Ганс Ріхтер) чи лісником (пан Лот). Дехто представляв інтереси роду Острозьких у посольствах до папи й інших європейських володарів (Сципіон Ахілл, Діонісій Раллі) або урядував у його маєтках (Бальцер Цетнер, Северин Черкас, Агіш Сарихозин).

А щодо терміну перебування у світі київського воєводи, то він рідко охоплював усе свідоме життя слуги. Дехто лише починав свою кар'єру при боці Острозького, інші доживали при ньому віку, ще інші, послуживши якийсь час, шукали кращої долі деінде. Клієнтарно-патрональний договір між сторонами розривали, і колишній підопічний князя знаходив собі нового патрона. Траплялися й такі слуги, які пускали коріння в Острозькому князівстві, взявши шлюб із представницею одного з тутешніх шляхетських родів.

Краще адаптувалися до місцевих звичаїв люди з порубіжних із Річчю Посполитою теренів, натомість вихідці з далеких країв, попри всі намагання патрона створити їм належні умови для існування, нечасто залишалися тут на тривалий термін. Винятків із правила було небагато. Один із них стосується доктора Раймона Каркасона. Хоча після смерті князя Василя-Костянтина зв'язок його дітей із домом Острозьких обірвався, вони нікуди не емігрували. У переддень повстання під проводом Богдана Хмельницького на-

---

<sup>11</sup> Детальніше про залежну шляхту-зем'ян у магнатських володіннях, зокрема в Острожчині, див. Sienkiewicz W. *Ziemiaństwo zależne w Wielkim Księstwie Litewskim od połowy XVI do połowy XVIII wieku. Studium z dziejów feudalizmu litewskiego*. Warszawa, 1982; Яковенко Н. *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*. Київ, 2008. С. 271–283; Тесленко І. *Хто є хто в імперії «старого» князя. «Острозька шляхта»* // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 8. К., 2008. С. 119–133.

щадки француза жили на Волині й Київщині<sup>12</sup>. Інший приклад — невдала спроба осадити в Острожчині сім'ю архітектора Ганса-Ульдеріка Франкенштайна. Німець прожив у маєтках київського воєводи 20 останніх років свого життя, одружився й народив тут трьох дітей. Проте після смерті архітектора опікуни вирішили вивезти його нащадків подалі з Волині<sup>13</sup>.

Частотність та інформативність повідомлень про чужоземців на пряму залежить від того, наскільки добре вони адаптувалися до нових умов існування. На жаль, більшість із них не належала до публічних людей, вони перебували немовби в тіні свого покровителя. Та попри брак розлогих свідчень, сам факт їхнього входження до світи київського воєводи заслуговує на увагу. Наявність при боці князя осіб з усіх усюд підносила престиж дому Острозьких, а тісний контакт із носіями інших культур, для яких руська мова, православне віровизнання й місцеві звичаї не були рідними, запобігала консервації ортодоксальних поглядів князя як «володаря Русі» і залишала нішу для міжкультурного діалогу.

<sup>12</sup> ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 255. Арк. 860–862; ф. 11, оп. 1, спр. 10. Арк. 354 зв.; спр. 13. Арк. 650 зв.— 651; спр. 14. Арк. 60.

<sup>13</sup> Тесленко І. *Сліди Франкенштайна на Волині*. С. 283–285.